

# ЗАТУЛЕНИЯТ ЗАД ПРИСМЕХА ГНЯВ (наблюдения върху Ботевите диалози във в. „Тъпан”)

Владимир Игнатов  
(9. френска езикова гимназия „Алфонс дьо Ламартин“)

Настоящата статия предлага опит за анализ на диалозите на Христо Ботев във в. „Тъпан” (1869-1870), функциониращи като остра обществена и политическа сатира спрямо реално случващото се в това напрегнато и противоречиво време. Проследени са образите на българските интелекенти, на чорбаджиите и духовниците, които, макар и единородци, имат различни представи за родното.

**Ключови думи:** Ботев, диалози, социална действителност, сатира, гняв

This article suggests an attempt to analyze Hristo Botev's dialogues in the *Tapan* (1869-1870), said dialogues functioning as acute social and political satire levied against the realities of his intensive and controversial timew. The images of Bulgarian intellectuals, wealthy men and clergy, who, although they were compatriots, had different notions about their homeland, are also investigated.

**Keywords:** Botev, dialogues, social realities, satire, anger

... зад смехът в присмехът ся затулят сълзи в душата  
и сълзи са крият в душата на всякой добър и честен гражданин,  
който наяве са смее на неразумните пороци в обществото,  
а вътрешно скърби за тази повреда.

П. Р. Славейков, „Смехът и смешното” (Slaveykov 2004: 137)

С насмешливо-тъжните и добре известни думи „О, tempora! О, mores!” започва един от ключовите за Ботевата проза текстове, публикуван не къде да е, а в „Будилник” – вестник „сатирически и юмористически”. За да разкрие сетне богато нюансирана картина със знакови примери за такива времена и нрави, пораждащи подобни възклицания. А преди всичко – да направи своеобразно социалнополитическо, народопсихологическо, нравствено-етично – все неутешително в отделните си измерения – обобщение за българския народ: „той не е друго освен вол в хомот, роб на бръснатата глава и на калимавката, роб и сам на себе си” (Botev 1873). Тежки думи, съдържащи в себе си смисловия потенциал и на болезнено съчувствие, и на невъздържан гневен укор.

Подобни двойствени, вътрешно противоречиви хумористични и сатирично-изобличителни творчески нагласи спрямо трагичната, ценностно разполовена българска

робска действителност поетът революционер проявява и по-рано. И то в непривичен за него жанр. Или поне не традиционно свързан с оцелостения му творчески профил.

В периода 1869-1870 г. в издания в Букурещ в. „Тъпан” се появява поредица от диалози, които имат особено силна обществена ангажираност, проблематизират събития и явления от общностното битие със сериозни и разнопосочни последици, разкриват активната гражданско-публицистична насоченост в идейните търсения на своя автор. Тук нека не пропуснем да направим и първата важна контекстуална уговорка за настоящата статия – въпреки известната несигурност в автентичното авторство на тези диалози изследванията върху Българското възраждане преимуществено изявяват склонността да ги припознават тъкмо като Ботеви произведения (Димитров – see Botev 1958, Karakostov 1972, Bradistilova-Dobreva 1985 et al.); това е продиктувано от характера и идеологическата основа на изданието – като „орган на зараждащата се българска революционна партия” (Radev 1997: 733) – и от евентуалното тясно сътрудничество на поета с този вестник в първоначалните му творчески прояви.

До този момент Ботев вече в публикувал в „Гайда” „Майце си” (1867) и в „Дунавска зора” „Към брата си” (1868). Другите му емблематични стихотворни произведения и дебютната му и единствена стихосбирка (1875) тепърва предстоят. В близка времева перспектива се очертават и неговите прозаически текстове, поместени в редактираните от самия поет революционер издания „Дума на българските емигранти”, „Будилник”, „Знаме”. Към самия край на 60-те години обаче посвещаването на такава жанрова форма като диалога е показателно.

Защо?

Началните етапи на последното възрожденско десетилетие – най-радикалното с оглед отделните измерения на българския живот – естествено обуславя и специфична идейна, тематична и, разбира се, жанрова панорама. Спрямо последното литературноисторическата ситуация има вече определена традиция, макар и небогата. Налице е до известна степен приемственост – осланяне на готови, при това продуктивни, жанрови модели. В какво се изразява тя? Диалогът сам по себе си не спада към драматургията в точния смисъл, но той е една от своеобразните предпоставки за нейното възникване и развитие в нашите условия.

Независимо дали става дума за преходна форма към драмата (Penev 1977, Karakostov 1972, Bradistilova-Dobreva 1985), за особена художествена форма, която търпи разделение между частно литературни и сценични проявления (Minkov 1936), или за самостоятелна разновидност на публицистиката (Todorov 1979), диалогът заема важно

място в последователното обособяване на родови и жанрови превъплъщения на възрожденското художествено мислене. Той се оказва предпочитана възможност за идейно-естетическа изява най-вече заради утвърдената си, недопускаща цялостни изменения, особено в изходното си положение, форма; заради езика – достъпен, разбираем, чрез който се налага дадена идея или тенденция; заради опростената си персонажна система, която извежда конкретни социални типове, носители на съвсем определени светогледни позиции, които в хода на развитието на условната сюжетна схема в повечето случаи или се потвърждават, или търпят рязко изменение.

Синкретичността на диалогичния жанр несъмнено улеснява и нещо друго, натоварено с особено значение – непосредственото извеждане на ясна, категорична оценка на актуално събитие или явление, засягащо целия колектив. Преплитането на гражданско-публицистичното и идейно-естетическото в единна концептуална структура обуславя по-прекия, смислово уплътнен синхронен поглед върху даден психологически тип или социалнополитически ход. Така например чрез динамичната размяна на реплики от герои, защитаващи различни, а често и противоположни представи за коментираните индивидуални присъствия или обществени тенденции, се разкрива по-цялостна картина на живота и поведението на българските нотабили отвъд Дунава, за отношението на „старите” към учредяването и дейността на културна институция като Книжовното дружество или за противоречията по черковния въпрос.

Положеното от Неофит Бозвели още през 40-те години начало в разгръщането на тази жанрова разновидност в разглеждания период намира своето структурно-композиционно продължение и идейно-тематично развитие. И то във време, в което същинската оригинална драма има вече конкретни проявления благодарение на Теодосий Икономов, Васил Попович, П. Р. Славейков и преди всичко – на Добри Войников. В тази посока близостта на Ботев до автора на „Стоян войвода” и „Райна Княгиня” и участието му в организираните от него в Браила театрални постановки са оказали навярно известно въздействие върху естетическото му съзряване и възпитание и е допустимо да се смята, че интересите, макар и спорадични, към сценичността в най-общ план, към опростения и стегнат, но целенасочен и конкретизиращ мизансцен, към изграждането на определени характери, разкриващи се чрез своите речеве и действени специфики, водят началото си тъкмо оттам. (Може би в същия порядък заслужава да се отбележи фактът, че третият литературен род засяга творческите нагласи на Ботев и в качеството му на преводач, резултат от което е преводът на „Кремуций Корд” от Николай Костомаров – 1875 г.).

И така, Ботев и идейните внушения на поместените в първата годишнина на „Тъпан” диалогични творби, функциониращи като остра обществена и политическа сатира спрямо реално случващото се в това напрегнато и противоречиво време – този ще бъде основният предмет на настоящите наблюдения, а нелеката, но благородна в намеренията си задача – да се открие, обособи и изследва формиращото се при сближаването на отделните произведения макротекстово поле и неговото значение като самостоятелна концептуална система.

Занимания трудни, защото тези работи – и методологически в по-общ план, и ботевоведски в частност, – дето рекъл един български нотабил, „са без дъно и край” (Botev 1985a: 257), но затова пък литературоведски привлекателни, заради което си струва да се опита.

Ботевите диалози в „Тъпан” продължават една традиция, която се свързва не толкова с дидактичното, нравоучителното в порядъка на индивидуалното като присъствие и поведение (без обаче то да отсъства в точния смисъл), каквито са нагласите и търсенията в същия жанр на автори като П. Р. Славейков, Д. Войников, Д. Душанов – мързеливият ученик, ограниченият килиен учител, увлеченото от модата момиче, присъствия, които търпят някакво развитие, промяна. Насоката при Ботевите диалози е по-скоро към общото, социално ангажираното, политически значимото, които биват подложени на остра критика и изобличение, т.е. художественият свят служи за своего рода коректив, но вече с много по-широка насоченост. Това като особеност донейде и обуславя приближаването на тези типове диалози до фейлетона, памфлета. В това отношение, що се отнася до поетика, идейна изявеност и темперамент, от само себе си се налага връзката между коментирания Ботев творби и диалозите на Бозвели („Просвещений Европейец, полумершая Мати България и син Болгарии”, „Любопитнопростий разговор”, „Разговор на любородните”, „Плач бедная Мати България”) и Г. С. Раковски („Изступлений дервиш или Възточний въпрос”, „Китайский цар”). Така тези текстове на поета революционер се явяват смислов, идеен продължител на определени специфични проявления в разгръщането на онези възрожденски менталности, подчинени на едно подчертано *търсещо начало*. А то на свой ред е тясно свързано с откриването и съхраняването на собствената (етно)идентификационна принадлежност, които в условията на последното възрожденско десетилетие получават нова, особено съдържателна и символна нюансираност.

Нека я проследим.

В статията си „Смехът и смешното” П. Р. Славейков прави знаковото разграничение между „онова, което е смешно в живота”, и „онова, което е по майстория смешно” (Slaveykov 2004: 137). За целите на този опит за аналитични наблюдения е по-потребно второто – като постановка и заложено значение. Да видим в какво се изразяват те.

...ако се обърнем към онова, което е по майстория смешно, ще намерим, че не само безвредното, но и вредното са полага на осмиване. Ний виждаме, че в комедиите, както и в други по майстория осмивки, турят на публично, художествено осмиване и най-вредните пороци, страсти и злоупотребления. Но трябва да забележим, че когато в туй, така наречено по майстория осмиване, съзерцаваме пороците и страстите, в същото време се удалечава идеята на тази вреда, която се намира в тези пороци.

Когато пак в осмиването на пороците извличаме из самия дълбок смях съзнание за това, че те са нравствено вредителни за нас, тогаз смехът ни получа важен, строг характер. В човек чувствителен и добросърдечен този смях може да премине дори в сълзи и най-вече, когато човек си наумява, че осмиваният порок нанася вреда на отечеството му, на съгражданите му и на ближните му. За това и Гогол казва, че зад смехът в присмехът ся затулят сълзи в душата и сълзи са крият в душата на всякой добър и честен гражданин, който наяве се смее на неразумните в обществото, а вътрешно скърби за тази повреда, която нанасят не на ближният му и на самото него. (Slaveykov 2004: 137)

Такъв е до голяма степен и характерът на Ботевите диалози – онова, което по майстория буди смях в тях, има всъщност и друга, твърде проблематична (с оглед актуалните въпроси, които поставя), тъжно-изобличителна страна. Може би с една условна разлика, изразяваща се в това, че зад смеха в присмеха се затулят не толкова сълзи – на примирение и осъзнаване на собствената безалтернативност, колкото гняв – закономерен, искрен и невъздържан – заради доведената до екзистенциален абсурд обективна обществена реалност. И вярно е, че не само като добър и честен, но най-вече като родолюбиво настроен гражданин младият автор наяве се смее на неразумните пороци – и на чуждите врагове на народа, и на някои от самите свои единородци, чиито действени проявления са изцяло под знака на предателството и родоотстъпничеството, – а вътрешно скърби и се бунтува срещу тези повреди, нанасяни не единствено на самото него, но преди всичко на отделните измерения на колективното битие.

В бр. 19 от 22.VI.1875 г. на в. „Знаме” в рубриката „Книжевни известия” Ботев помества краткия отзив „Вестник „Тъпан” – известен хумористически лист” (Botev 1981). Той е посветен на добрия почин на „г. Мънзова” – подновяването на споменатото издание, като впечатление прави значещото ретроспективно позоваване: „... „Тъпан”, който в продължение на 2-3 години (от 1869- и 1871) **направи доста голям шум между нашата емиграция**” (Botev 1981: 456, emphasis added). Публицистът революционер не

пропуска възможността от конкретния повод да се направи по-генерално наблюдение и обобщение на потискащата робска – политически и духовно – действителност:

Маймунство почти в сяко едно отношение! Разбира се, че за да могат да се поправят тие пороци или недостатъци, то е необходимо нужно да имаме и ние такива органи, които с особеният свой такт да бъдат като бич за нашите литературни, обществени и политически маймуни... (Botev 1981: 456)

Тъкмо такава е и целта на публикуваните няколко години по-рано в същия хумористически лист художествени опити в диалогична форма – да бъдат насмешливо-гневният „бич“ на определени социалнополитически нрави и порядки, а множеството „низки и спекулативни личности“ (Botev 1981: 456) – основен обект на саркастично изобличаване. И тук нека отбележим нещо важно – това безусловно се постига и чрез своеобразния синкретизъм на внушението – художественото слово, придружено от карикатурата, конкретният образ-идея, символно разгърнат чрез визуалното, като възприемателни нагласи. Така диалозите на Христо Ботев и карикатурите на Хенрик Дембицки формират охотно говорещо единство от комично-неутешителни изводи и оценки за противоречивостта на пряко видимото.

Същинското изложение на настоящите наблюдения ще следва четириделна композиция, в която отделните разгледани творби ще бъдат обединени по идейно-тематична и мотивна близост съобразно общественото явление, което проблематизират, или съобразно нравите и маниерите на дадена социална група, които осмиват и пародират.

И двата случая – даващи достатъчно основания човек гневно да извика или горчиво да въздъхне: „О, tempora! О, mores!“

### **Народностното обезличаване**

Политиката какво е, не е ли един тертип,  
с който дипломатите да лъжат света...

Един нотабил (Botev 1985a)

Диалогът „Един нотабил“ (Botev 1985a), публикуван последователно в три броя на „Тъпан“ – трети, четвърти и пети – от 1869 г., остро поставя особено наболели въпроси на съвременността, засягащи в един или друг план цялата българска общественост – идеите и намеренията за дуализъм, „Прошението“ на Добродетелната дружина до

Парижката конференция от същата тази 1869 г., но обединяващият смислов център е типът поведение на някои „патриотично” настроени българи емигранти, чийто събирателен образ е изведен още в силна позиция – в заглавието, за да открие едно знаково със заявяваните претенции, безпринципността и егоизма си социалнопсихологическо присъствие – нотабилското.

Както отбелязва ремарката – сцената се случва в едно букурещко кафене, при което нотабил и „по-много българи не нотабили от различни съсловия” (Botev 1985a: 254) коментират посочените по-горе общественopolитически въпроси. Загатнатата тук опозиция между съответните герои спрямо техния произход и положение сетне последователно се разгръща, което се постига чрез смислово наситените речеви характеристики – емфатични позовавания и обръщения, преиначаване на думи и имена, реторични въпроси, императивни форми. Като специфична поетологична черта – главно оттук се поражда и тук функционира ефектът на комизма; като основна идейно-съдържателна черта – оттук най-ярко личи социалната критика и изобличаването на нравите и порядките в едни среди, в които постигането на народното благо – като самоотвержен сремез и идеал – отдавна е загубило ценностните си измерения. А това е така, защото то безскрупулно е заменено от устрема към удовлетворяването на частната грижа – в синхрон с изискванията на определени външни обстоятелства.

Още в самото начало на диалога се разкрива комичната претенциозност на нотабила, неговото нетърпящо противопоставяне самотнение и пораждащото справедливата насмешка у другите самочувствие: „ако искате да чуете сичко, каквото сме направили досега **ний, челебиите, демек евгенистите...**” (Botev 1985a: 254, emphasis added), потискащото му презрение към „нашите мужици от Българията” (Botev 1985a: 254). Образът му не търпи определена нравствено-психологическа промяна, напротив – в хода на развитието на разговора заявените отрицателни характеристики все повече получават смислова нюансираност и конкретност. Тъкмо този „челебия” най-безскрупулно препоръчва следването на своеобразния житейски и „морално-етичен” принцип „Покорената глава сабя я не сече”. Принцип, който има важна художествена осмисленост и въплътеност както в късновъзрожденското време (в някои от белетристичните произведения на Л. Каравелов, в поезията на П. Р. Славейков и Хр. Ботев), така и в следосвобожденската епоха (например, „Средство да нямаш врагове” на Иван Вазов, третата част на „Разни хора, разни идеали” на Алеко Константинов и др.), с което се откроява неутешителна приемственост и тенденция – на променените условия на живеене, но не и на превъзможнатите нрави.

В отношението си към другите нотабилът проявява пълна незаинтересованост и пренебрежение към съдбата на собствения си народ, тъй като е потънал в самодоволство и в мисъл за неотстъпното осланяне на личния интерес. Последователен е единствено в доминиращите си нагласи спрямо „угнетителите на отечеството” (Botev 1985a: 254), като провъзгласява угодничеството (теменлетата до земята, шапкоснемането), безпринципността и родоотстъпничеството за императиви. Смешен, но същевременно страшен и опасен е, когато говори за бъдещото съществуване между поробители и поробени:

хаир, ний ще живееме с тях като братя во Христа и Мохамеда, ний няма да им се противиме ни най-малко, но ще им одобряваме сичко, каквото ни кажат или заповядат. Телос пандос [най-последно – б.м.], туй барем знаеме, защото и други път сме го правили и ни беше твърде добър кефа... (Botev 1985a: 255).

А докато изговаря тези думи – еманация на раболепието, егоизма и народностната обезличеност – ремарката лаконично посочва: „кръсти се“ (ibidem)...

Влиянието, което има, и положението, което заема, правят нотабила груб, невъздържан, отричащ своя произход и единородците си: „Най-доброто начало е да бъдем ний големи и силни, да имаме много пари и да правим мужиците да ни припознават за техни глави и да си вадят калпаците пред нас, благородните” (ibidem). С комична приповдигнатост говори за отделните точки на прошенията до конференцията, подобаващо съобразени с интересите и нездравите стремежи на точно определена класа, склонна към изтънчени „дипломатски” ходове за тяхното осъществяване:

... 1) да ни припознае Европата, че сме от племе и българодна кръв; 2) да ни даде един гургорнатор, ама да бъде българоден, демек от наший сой; 3) да ни даде два дома, ама от два чешитя, в единий да се събира нашата българодна тайфа и да дава закони на мужиците, в другий пък да се събират простите мужици и да изпълняват нашите високи и българодни заповеди. (Botev 1985a: 256)

Всичко това дава основание на осъзнатите българи, „не нотабили”, да изобличат подобно поведение, да го съпроводят със „смях и хукание”, находчиво да го определят като „българодно” (въпреки празните претенции за „българодие”), да заклеят „чувството, патриотизма и разума” на нотабилите, с които са пълни техните корем<sup>1</sup>. Така със средствата на подигравателното и назидателно санкциониращо говорене в края на текста се осъжда едно вредно и застрашително социално и нравствено-психологическо явление, което и сетне, в новите следосвобожденски

---

<sup>1</sup> В Ботевата метафорика под „чувство” следва да се разбира съответно „корем”. Както отбелязва М. Димитров авторът „по-сетне неизменно си служи и с този израз не само в хумористичните си работи, но често и в политическите си статии” (see Botev 1958: 578)



общественополитически обстоятелства, под една или друга форма ще се разгръща, стряскащо с виталитета и акомодационната способност, върху които се основава (тук от само себе си се налага алюзията с Бай Ганьо).

В същата смислова линия – на загубата на национално самосъзнание на част от българската емиграция – се разкрива художественият свят и в **„Една учебна комисия или едно дебатиране върх училищний устав в тъй нареченото народно читалище, сир. нотабилското”** (Botev 1985b). Това е диалог, публикуван в следващия – шести – брой от 1869 г. на в. „Тъпан”, който съобразно изведения в него комплекс от идейни и смислови внушения поражда ключови междутекстови обвързвания с предходната разгледана творба – особено що се отнася до интерпретацията на откритото и тук още в заглавието социално явление.

В това произведение действителната ситуация също е пределно опростена, обрисуваните герои са по-скоро тезисни, възплаващи конкретни нагласи у някои представители на българската интелигенция отвъд Дунава, обект не на снизходително, а на остро, категорично осмиване заради ограничения си светоглед и тенденциозното си отношение към заобикалящото. Поетологично обаче този текст е сравнително по-усложнен спрямо „Един нотабил”, което до голяма степен се дължи на различните нива на функциониране на пародията.

Ремарката в началото е своеобразната завеса, която бърза да се вдигне, за да се онагледи тъжният маскарад на самозабравата и обезличаването – народностно, човешко – свързан с устремното погазване на ценностите и съзнателната забрава на идеалите: „Заседанието се отваря под председателството на г. д-р Първич (сир. чисто български)” (Botev 1985b: 258). Ироничното позоваване в случая на етноидентификационния определител има важно значение особено предвид поведението и „предразположеността” на отделните „мембри” (Ботев 1985b: 259) на заседаващата учебна комисия. Рушенето на смисловите взаимодействия между тях започва още с първата реплика на господин председателя.

Пародийното в диалога се развива на следните няколко нива: ономастичен код, речева характеристика, проксемичен модел. Взети в своята цялост, тези отделни компоненти очертават едни от най-отблъскващите проявления на безпринципността и родоотстъпничеството, на служенето на собствения интерес, прикрито зад лицемерната посветеност на народното, колективното благо.

Зад всеки един от героите в „Една учебна комисия” стои конкретна историческа фигура с особено значение и място в българския емигрантски живот. Така актуалността

в поставянето на проблема и социално-изобличителната основа в разгръщането на неговите аспекти правят творбата не просто осмиваща и провокираща, но преди всичко – строго санкционираща, нравствено осъдителна. Михаил Димитров подробно разглежда съответните прототипи на тези негативно отличаващи се главно с речевата си характеристика персонажи. Според него под името на председателя г. д-р Първич следва да се разбира лекаря поет д-р Петър Протич, член на Добродетелната дружина, активно участващ в борбата между „стари” и „млади”; Хачю е всъщност благодетелят, водител на „старите” Христо Георгиев; Тачю – свищовлията д-р Георги Атанасович, член на споменатата русофилски ориентирана организация; Кол-Гони продължава линията на насмешливата алюзия – този път с председателя на Добродетелната дружина Михаил Колони, подложен на остра критика от страна на Л. Каравелов и Хр. Ботев; образът на някой от букурещките български търговци, според вида на търговията му, е изпълнен в този на Патладжанов; и накрая – Гърлудов: художественият двойник на участника в Белградската легия (1867) и редактор на в. „Народност” Иван Грудов от Габрово (see Botev 1958: 580-581).

Съзнателното пародийно преиначаване на имената недвусмислено отвежда към представата за мястото на дадената, подложена на последователно насмешливо-критично разобличение, личност в обществената йерархия; за типа поведение, който всяка една от тях изявява, превърнат вече в своеобразна социална категория; за демонстрираното отношение към близкото, своето, родното, от което ясно проличава нерадостната истина за това, че думи и изрази като „народен”, „обществено благо”, „език”, „български” са лишени от съдържателна страна, нещо повече – те дори липсват или са грубо подменени в нотабилския речник.

Името е категоричен знак за принадлежност, неотменим идентификационен определител. В този смисъл едно от нивата на пародийност в „Една учебна комисия” говори за загубената необходимост от себеприпознаване, за комично-печалните последиствия от липсата на самоопределяне.

Смехът в този диалог с условно фарсово начало има и друг източник – подчертано проблематичната речева характеристика на героите. Езикът на водителите на партията на „старите” е странна и неразбираема смесица от български, румънски, гръцки и турски думи. Лекомисленото следване на чуждото, различното, припознавано като модно и културно, и респективно безсъвестното пренебрегване на своето, родното, са обект на критика и в поезията (Slaveykov 1969, Slaveykov 2002; Veliksin 1999; Zhinzifov 2003), и в прозата (Rakovski 1856, Zhinzifov 1969) на Възраждането. Но с оглед

литературноисторическата ситуация най-голяма идейно-естетическа плътност този проблем получава в областта на драматургията – и по-конкретно у Д. Войников („Криворазбраната цивилизация“). А тъй като думата е за жанра на диалога, не без значение е да се отбележи и това, че приблизително по същото време (самото начало на 1870-те) един казанлъшки учител, сам оценил трудността на и необходимостта от широките разисквания на социално-нравствените теми, посяга изкушен към перото – Димитър Душанов („Момичешки разговори“). Или с други думи – това е тема със симптоматични концептуални разгръщания и възвръщания съобразно българските възрожденски нагласи и менталности. С определени контекстуални уговорки съвсем резонно „Една учебна комисия“ може да се причисли към подобна идейно-тематична парадигма.

Д-р Първич, Тачю, Кол-Гони не просто злоупотребяват с родния си език, те се превръщат в най-ярко възплъщение на народностната обезличеност, на отсъстващия ценностен ориентир, на малодушното подчиняване на времена и обстоятелства.

Г. д-р Първич. А! стайте! (захваща да говори.) Господи, имам кувънт. (Един глас:) Не го сподими, ами го спода. (Шум от други гласове върх речта кувънт.) Д-р Първич (вика:) Исихия, силанс!... (Откато се умирява големия шум, следва речений говорник:) Туй дума „член“ трябва да се каже с друго реч българску, фийнка ако се стабилисат тъй, ще разбират нас, които сме мембри на „Добродетелната дружина“, че ний сме парграфи, което ще каже на французещи артикали. Комитетът одобрява и изменява речта „член“ с думата „число“. (Botev 1985b: 259)

Предвзетостта и маниерността на букурещките българи, изразени чрез речта им, са колкото неестествени и комични, толкова и тревожни и заплашителни предвид последиците от тях. Те са една от типичните конкретизации на снемането на ценностната обусловеност на българския образ, и то в условията на неговата отсъстваща институционалност, което още повече засилва кризата на идентичността. А поналежащият въпрос е, че това се е превърнало в норма – особено в средите на интелигенцията, онази, която трябва да служи за пример и ориентир.

Проксемичният модел от своя страна е съвсем опростен, героите са лишени от някаква по-разгърната действена изявеност, взаимовръзката между тях е формална. Онова, с което тези персонажи се отличават, е безсъдържателният спор, претенциозното говорене, взаимното неизслушване и неуважение – условия, при които независимо кое да е дебатиране, също като това върх училищния устав в народното читалище, е обречено на провал.

А честото посягане на г-н председателя към звънчето и най-вече отказът от искалсване (подписване) на документа са красноречиво доказателство за подобен развой и тук.

### Решен ли е черковният въпрос?

... нямаш никак право да правиш  
такова свято лице развален човек  
и недостоеен пастир.

Хачо Горгорбашията (Botev 1985c: 262)

Публикуваният в бр. 8 от 1869 г. на в. „Тъпан” диалог **„Тактиката на богослужението в тукашната българска капела”** (Botev 1985c) поставя друга, значима за целия колектив, засягаща също националната идентичност, тема – черковния въпрос и борбите и противоречията около неговото решаване. Това е произведение, значително по-издържано спрямо предходните в структурно-композиционно и поетологично отношение. Паратекстово е определено като „комедия”, а М. Димитров го разглежда като „pieska”, основаваща се върху действие, намерило отзвук както в българската, така и в румънската преса (see Botev 1958: 583). Условният сюжетен ход е разделен в рамките на две действия – в капелата и съответно във владишкия салон, подир богослужението. А споменатото конкретно реално действие се свързва, според М. Димитров, с Бранислав Велешки – уредник за известен период на в. „Тъпан”, църковен певец, който прави опит, вероятно подтикнат от „младите”, да прочете „Отче наш” на новобългарски. Заради което претърпява и пословичните последствия от такава дръзка постъпка – низвергване от храма и подобаващ побой (see Botev 1958: 583).

И тук е налице познатото вече ономастично перифразиращо осмиване, остро разобличаване на порядките на властта – в случая: духовната, конструирането на образитипове, носители на самоцелно преобърнати нравствено-психологически черти: безскрупулният архипастир, продажният интелегент и др.

Сюжетоорганизиращият персонаж в тази творба е Отец Панер – властолюбив, привърженик на всичко елинско, поклонник на материалните блага. Подобна антифанариотска насоченост е напълно разбираема предвид особеностите на времето и спецификите на създалата се общественopolитическа ситуация. Затова и за читателската публика не е било трудно да свърже името на *агия деспоти* от комедията с това на Погонианския митрополит Панарет (Рашев) – чест обект на сатирично изображение у Ботев и Л. Каравелов.

Две са сцените в първо действие, в които образът на владиката се разкрива в изцяло отрицателна насока. Най-напред впечатление прави недопустимото за сана и призванието му сребролюбие, той е готов да продава за своя полза черковните свещи на бакалите. А на справедливата реакция на порицание от страна на свещеника: „Туй е грях от Бога и срам от хората” (Botev 1985c: 261) светият владика отвърща така, както най-добре умее – с грубост и заплахи: „Да не съм те цул други път да ми хортувас таквиз безбозни лахове, це валаха обрасвам ти брадата и проваздам те на сюргюн цак в Симпир” (Botev 1985c: 261).

Другият случай, основан на споменатото действително събитие, е още по-показателен за нравствената същност на героя. В опита си да прочете по време на службата Господнята молитва на новобългарски: „Баща наш, който си на небото, да се свети името ти...” (Botev 1985c: 261) певецът бива гневно прекъснат от Отец Панер: „Сит, сит! Бре, какохронаки, какво е туй таквоз никакво „Отце нас”, цети на елиника или на славика Отце нас, какво е този маскаралул „Баста нас”!” (Botev 1985c: 261). Висшият духовник не може да приеме подобно своеволие у роба и е склонен всячески, изпълнявайки чужди интереси, да потиска всяка негова изява на припознаване и утвърждаване на своето, родното. Затова и очаквано противопоставилият се на владишката намеса Гърдолудов е застрашен от афоресване...

Краткото второ действие е изградено на принципа на изява на характерите. Сред водещите герои отново е един от вече потърпевшите – Гърдолудов, но смисловият акцент пада върху добре организирана персонажна опозиция, разкриваща напълно противоположни настроения спрямо случилото се в храма, но и нещо по-важно – убеждения за дадени обществени положения на принципна основа. Този идеен, а и нравствен сблъсък се въплъщава от добре познатия от „Една учебна комисия” Хачо (Горгорбашията)<sup>2</sup> и епитропа Кантар Хаджи<sup>3</sup>. Горгорбашията е събирателен образ на големците, чиито усилия са насочени към това да съхранят създалото се статукво, да използват съответната ситуация за свое облагодетелстване; изненадва, но и възмущава, плаши с изповядваните житейски норми и с тяхното последователно и неотменимо спазване:

<sup>2</sup> Този герой ще се появи и в творби като „Една седянка” и „Разговор между двама българи за уставите на Книжовното дружество” (в който недоученият българин се изказва не твърде ласкаво за него).

<sup>3</sup> Според М. Димитров прототип на този персонаж е роденият в Търново Петър Керемекчиев (1826-1881) – секретар на Юмер паша в Шумен, на английския консул в Галац, той съставя реч (1869), произнесена пред принц Наполеон от името на букурещките българи, която защитава българските интереси по църковния въпрос (see Botev 1958).

А бре, шешкълар, да ви каже човек, що ви е еня вас за народа, че той се потурчил или порусил? Вий себе си гледайте; оставете народа и се възползвайте частно от обстоятелствата, па си живеете охолно. Е, хе! Ако вършех аз сѣ за народа и ако гледах сѣ за неговото добро, то днес нито риза на гърба си не щях да имам, но берект версин пак на „барона“, че ме научи как да печеля пари чрез народа<sup>4</sup> (Botev 1985c: 262).

Хачо е типично възплъщение на нотабилското високомерие, комичната претенциозност и крайно отблъскващото родоотстъпничество. Настоятелно защитава владишките интереси, защото знае, че собствената полза е в посоката на тяхното системно удовлетворяване. Надменно говори от името на своите сънародници за необходимостта от и стремежа към панславистична ориентация. Затова и препоръките му<sup>5</sup>, свързани с неизменното служене на „нашата многонадеждна и православна велика държава“ (Botev 1985c: 262), в това число и четенето в черкова на български да е недопустимо, „ами само на московски“, не са изненадващи. А нетърпими и позорни.

Като рязко отрицание на такова поведение се явява това на Гърдолудов и особено на Кантар Хаджи. Двамата епитропи добре съзнават опасните последствия от подобен избор и категорично се противопоставят на тези „народоубийствени“ дела. Те са запазили народностното си съзнание и смело защитават интересите на колектива, на който принадлежат.



*Тържествено богослужение в Букурещката Русо-Фенерска капела*

<sup>4</sup> Нека не пропуснем да напомним, че тези речевни и действени характеристики на героя недвусмислено отвеждат към един друг художествен образ, основан върху същия реален прототип – „Хаджи Ничо“ (1870) на Любен Каравелов.

<sup>5</sup> Не без значение в случая е да се имат предвид политическите нагласи на предвожданото от прототипа на този герой крило на емиграцията.

Макар това, че е добре изведен, но недостатъчно психологически разгърнат (особено във втората част на творбата), конфликтът в „Тактиката на богослужението в тукашната българска капела” е пряк отзвук от търсенията и противоречията на времето и със злободневността и правдивостта си откроява и утвърждава, наред с другото, добродетелите на себеотстояването и родолюбието въпреки гнета – политически и духовен – на обективните, външни обстоятелства.

### Политически разговори

Е, ама тогаз сме калпави, баю,  
когато се надяваме повече на други,  
отколкото на себе си.

Разумний Радослав (Botev 1985d: 267)

Четири диалога, които тази смислова и концептуална част на статията разглежда, са поместени в „Тъпан” в периода от август 1869 г. до май 1870 г. Персонажната система е пределно опростена – във всеки един от случаите е съставена единствено от двойка герои, които бихме могли да определим като *странстващи*: разумния Радослав и Хитър Петър, които коментират някои актуални общественополитически въпроси, които засягат съдбата на поробеното отечество.

От тях **„Политически разговор”** (Botev 1985d) е сравнително по-добре издържан, стои близо до публицистичната форма, личи категорично, непроменяемо отношение по конкретна тема – прекомерните очаквания и надежди за помощ отвън, чрез чужда намеса. По познатия фолклорен модел Хитър Петър е носител на знанието и житейската опитност, той въвежда Радослав в тънкостите на „пулитиката” (Botev 1985d: 265), разяснява му водещия принцип, върху който тя се основава: „Атовете се ритат, магаретата теглят” (ibidem). Тъкмо „таз ваджишка политика” (ibidem) продължава да държи и до днес българите в робство и „още много ще ги държи, ако се лъжат още и вярват на едного и други, че ще доде да ги освободи” (Botev 1985d: 265-266). Сатирично-изобличително говори за *маслинаруните* и *пачаджиите* (т.е. българските търговци в Букурещ), работещи срещу собствения си народ, всеки един от които, „като му позаголемее малко-малко носът или му попорасне малко-малко корема, ето че станал вече и съвършен, от главата до краката, пулитик, и го гледаш, че започнал да води пулитика с някоя голяма сила” (Botev 1985d: 266). Слушайки го внимателно, Радослав

сам добре разбира, че при това положение българските нотабили, преследвайки само своето благополучие, биват водени от всекиго, „накъдето си ще”. А „най-много ги води дядо Иван, защото им турил и хомотът на врата” (ibidem), което като критико-оценъчно позоваване ясно насочва към политическата ориентация (и безпрекословната вярност чрез нея) от страна на „старите”.

Осланяйки се метафорично на определени обществени факти, Хитър Петър извежда печалната истина за това, че българската съдба е в ръцете на други (този въпрос „днес от една страна го въртят гърците, от друга турците, а от друга и московците; но най-силно го въртят последните” (ibidem). Не пропуска обаче справедливо да допълни, че до голяма степен българите сами са виновни за своето мъчително съществуване, защото „те само знаят да чакат от други да им доде на готово” (Botev 1985d: 266-267).

Затова и тъжно-неутешително звучат думите на Радослав в особен перспективен план: „Тежко ни на булгаря с таквиз глави, много още ще си блъскаме ангелите и пак нищо не ще окрякаме!”... (Botev 1985d: 267)

А те, условно отнесени към днешното време – ... но по-добре да не се прави подобно съотнасяне: еднакво тъжно и неутешително би било.

Цяла поредица от кратки, фрагментаризирани диалози носят общото заглавие „Разумний Радослав и Хитър Петър” (Botev 1985e). Разговорите между двамата герои, които проблематизират конкретни социални явления, са остроумни, находчиви със своите езикови средства, целенасочени с оглед предмета на насмешка и изобличение. Някои от темите се повтарят – за негативната роля и значение на българските нотабили и най-вече – за техния произход (омагарчени от „пъстрото магаре” (Botev 1985e: 269)), за езика по време на богослужение в Букурещката българска капела и защо непременно той трябва да е „московски” („Затуй, защото дядо Господ по-лесно разбирал старите българи на московски”<sup>6</sup> (Botev 1958: 121)), саркастично критикува Хитър Петър позициите на някои от откъддунавските знатни българи), за „необходимостта” „и ний да учим московски”, „за да не ни продадат” (ibidem) (в този случай силно впечатление прави предложеният оказационализъм „газемберг”, изразяващ конкретни имперски отношения

---

<sup>6</sup> В това отношение симптоматично предвид състоянието на черковния въпрос се оказва написаното (близо три десетилетия по-рано) от Константин Фотинов в „Общее землеописание” – 1843 г.: във Филипопол, където са природно „почти вси болгари и от болгарска жица произведенни”, „Церкви имат 7, в които все еллински четат и Богу служат, а на языкат си нито „Господи помилуй” казват, боящесе, че Господ не знае Болгарски или гнушається и не слуша моление и Божественно служение на Болгарский язык!” (Fotinov 1843: 91-92). Така Ботевите диалози на свой ред продължават и художествено интерпретират традицията в осмислянето и извоюването на българската духовна самостоятелност.



към останалия под робство български народ<sup>7</sup>). Поставя се обаче и друг, твърде важен, актуален за това време въпрос, заплашващ образа на българското в неговата цялост – дуализмът. На въпроса на Радослав какво представлява той Хитър Петър отговаря показателно-алегорично: „Ачи как да ти го изтълкувам на български? Дуализъм е таквоз нещо, демек котката и кучето да се побратимят и да живеят в мир” (Botev 1985e: 269).



*Произхождението на букурецките нотабили*

По повод критиката към умерения в. „Отечество” обект на присмех отново става д-р Петър Протич (в диалога – *Простич*), който, като „прочут хеким баши”, е калесан да лекува побоялата се от офтика Русия, а аргументът за това е, че той е „млого изпраксан” (Botev 1958: 121). Тенденцията е ясна – чрез насочеността към един от видните ѝ представители организацията на „старите” в Букурещ да бъде пародирана и разобличена, да се покаже несъстоятелността на нейните позиции и убеждения в това подчертано радикализиращо се време.

Безпринципността, лицемерието, родоотстъпничеството, служенето на чужди интереси от страна на българските чорбаджии, шкембеджии, изедници – всякакви нотабили, е основният смислов и тематичен център и в произведението „**Осетник Радой и Хитър Петър**” (Botev 1985f)– един от най-късните диалози в „Тъпан” (бр. 17 от 27 май 1870 г.). Първият герой, изведен в заглавието, може да се възприеме като своеобразна

<sup>7</sup> М. Димитров допуска следното тълкование: „Газемберг е произведено от българската дума газя и немската берг (планина), т.е. планина, която газя – отнася се за Русия” (Botev 1958: 586).

проекция на споменатия в другите коментирани творби Радослав<sup>8</sup>. И тук двойката персонажи дебатират, осмиват, санкционират – със силата на сатирата – определени обществени явления и личности. Частният повод – издателите на „Отечество“ – се превръща във формална основа за разглеждането (и неприязненото осъждане) на общото, колективно значимото: издайниците на отечеството. Те са припознати като „наопачина хора“ (Botev 1985f: 276) – довчера са били готови да отхвърлят Мемоара и българските въстаници, но днес вече – хвалят Хаджи Димитър и казват, че той споделя техните идеи. Подетият от „Политически разговор“ лейтмотив е продължен и тук: „Техните начала са като кола с две колелета: накъдето ги обърнеш, нататък отвадят.“ (Botev 1985f: 276)

С привеждането на реални фигури – Христо Арнаудов и Светослав Сапунов (Миларов) – диалогът придобива яснота, конкретика и достоверност, особено що се отнася до идеите и намеренията на „старите“ за дуализъм с Турция. Разкриват се истинските търсения и очаквания – уви, с не твърде благороден произход – на издайниците на отечеството от сближаването със споменатите общественоразговорни дейци – „гледат да ударят няколко хиляди лири и от турците“ (Botev 1985f: 276).

А народ? Освобождение? Идеали?! Бошлаф!, ако се осмелим да перифразираме друг, също така безпрекословно изповядващ и следващ „ценностните“ си разбирания, герой на вече следосвобожденското време.

### **И Книжовното дружество има своите отрицатели**

... като се открие туй дружество,  
ще се открие и нашето було  
и тогаз нито кучетата не ни ядват.

Христо Горгорбашиев (Botev 1985g: 264)

През 1869 г. в Браила се учредява една от най-ключовите институции, свързана с духовния живот на българите, с тяхното просвещение: език, история, бит – Българското книжовно дружество (БКД). Сред инициаторите на това благородно в замисъла си начинание са млади, образовани, родолюбиви българи – Марин Дринов, Васил Д. Стоянов.

---

<sup>8</sup> Върху това се спира и М. Димитров: „осетник – усетник, т.е. човек, който се сеща“ (Botev 1958: 596).

Скоро обаче тази културно-просветна и научна организация спечелва свои недоброжелатели в лицето на консервативно настроените емиграционни кръгове. Отделен щрих от поведението и отношението на „старите” към това начинание представя диалогът **„Една седянка, или вечерни разговор между букурешката нотабилска тайфа”** (Botev 1985g). Експликативната титрологична конструкция и тук, както и в други разгледани случаи, съдържа силен смислов, а и ценностен определител спрямо съвкупността от персонажи със сходни вътрешни нагласи и действена изявеност.

А тези герои са добре познатите Христо Горгорбашиев, д-р Простич, Кол-гони, отец Панер – в художествената си възплътеност отявлени противници на българската кауза. За разлика от други коментирани творби, обусловената от тях събитийност в „Една седянка” е под знака на еднолинейността и обобщеността (като образи, идеи, позиции) – липсва оценъчното (санкциониращо) говорене за своеволията на „нотабилската тайфа”, отсъства и герой-балансьор, който да служи за морален коректив (както бе Хитър Петър, например) и разобличител. Героите са оставени сами да разкриват своите най-отблъскващи същностни черти, дирейки поддръжници и съмишленици в прословутото „дядо-владиково теке” (Botev 1985g: 263), където най-преднамерено и безскрупулно се споделят планове не за постигането на народното благо, а – на своята лична индивидуална изгода. В този порядък Христо Горгорбашиев е най-последователен в отрицанието си на Дружеството, представяйки го пред „тукашното правителство” като вредна и опасна организация с бунтовническа цел.

Д-р Ал-Сатанасович и д-р Простич са неговите верни сподвижници, които, обхванати от страх и ужас, с поведението си будят смях, но и огорчение, защото открие ли Стоянов Дружеството, „секи ще ни натиква в очите онова, що сме работили против него; по-добре смърт за нас, отколкото да се открие дружеството и да ни направи за смях и хула на света” (Botev 1985g: 264).

В противодружественото дело се намесва дори и духовната власт – отец Панер обещава още утре да чете „в черкова един акатист, за да не може успя Стоянов” (ibidem) и да издаде „навън по всъде” едно владишко афоризмо – всеки, който вземе участие в дружественото предприятие, „да не може се удостои на онзи свят да влезе в Божий рай” (ibidem). А Простич предвидливо предлага да публикува това афоризмо в журнала – за общо знание на българите.

Сговорни нотабили Книжовно дружество провалят, дето рекъл народът.

**„Разговор между двама българи за уставите на Книжовното дружество”** (Botev 1985h) продължава темата за двойственото, противоречивото отношение към тази

институция. Диалогът се води от „един учен и един недоучен българин” (Botev 1985h: 267), а обект на сатирично изображение отново са „старите” в лицето на техния предводител – Христо Горгорбашията, съставили *свой* устав на Дружеството, в който „сичко е наопаки казано от онова, що се намерва в първия общоприет устав”. (Botev 1985h: 268)

„Един закон трябва да предполага сякога общите интереси, а не частни и на оногова, който го прави” (ibidem), категоричен е ученият българин, настоявайки за едно обективно, принципно положение. Върху него се осланя стореното от „родолюбивите българи” в „Одеса, Кишинев, Болград, Ибраила, Гюргево, Плоещ” (ibidem) и част от галацките и букурещките българи.

Позоваването на недоучения българин обаче разколебава тези потребни, закономерни, но оказали се идеалистични позиции. Предложението на 7-тях нотабили – с „кир Христа” начело – поражда хем смях, хем гнус, тъй като „най-похвалните” точки в него са:

а) 7-тях чорбаджии ще управляват и учените, и парите, и дружеството и ще представляват българския народ политически и литерално навън пред Европа; б) тяхното читалище ще се поддържа от парите на дружеството; в) дружеството ще държи заседанията в мястото на политически им „Комитет”, сир. в читалището им в Букурещ, и най-последно г) по XXXIII чл. Като ще се развали дружеството, капитала му ще го земат те (7-тях) да го употребят за своя полза (Botev 1985h: 268).

Две социални групи, две идейни течения, два устава – едно Книжовно дружество: разединението може и да не прави силата, но пък предопределя „своята полза”.

Една от най-алегоричните и най-добре структурно и композиционно разгърнатите диалогични творби, публикувани в първата годишнина на „Тъпан”, е **„Китайска комедия”** (Botev 1985i). Изведената още в заглавието жанрова конкретизация не е случайна – налице е сравнително стройна, триделна организация на текста, всяко едно от действията има различен топос, персонажната система е по-усложнена, но и тук нейното развитие е еднолинейно – всички герои възплават негативното, порочното като тип социално поведение и изповядвани житейски и нравствени принципи.

И в този случай сюжетоорганизиращото присъствие е това на Христоман Георгиеви-чу – „велики богдыхан, брат на слънцето; дебел човек, прилича на свиня, 45 годин” (Botev 1985i: 269); готов и на най-големите подлости, за да осуети дейността на Книжовното дружество, а за да защити своите „нотабилски работи”, не се поколебава да наклевети пред властта и народа издателите на „Тъпанът”, обвинявайки ги, че са „млади вагабонти” с „полски тенденции” (Botev 1985i: 271) (затова и появата на брошурата

„Протест от един българин противу някои-си български работи в Букурещ” е очаквана реакция от страна на „старите” срещу всичко онова, което засяга техните интереси и заплашва тяхното благополучие).

С привличането на ярки представители на влиятелните букурещки българи, които имат реални прототипи (търговци, лекари, учени, руския консул в Букурещ), със съзнателното преиначаване на имената на лица и места започва да функционира един особен комично-разобличителен и алегоричен смислов пласт, който настоява за конкретност и фактологична точност в пресъздаването на определени социалнополитически механизми за упражняване на власт и влияние.

В този смешно-тъжен маскарад на своеволието и безпринципността всички са обединени от стремежа за съхраняване на статуквото и опазването на своите привилегии и заеманото положение. Поради това бългуроядните нотабили попадат в гротескно-печален мизансцен: Христоман командва, д-р Ал-Сатанасович, д-р Простич и Кисимчу-чу безрезервно изпълняват, Колголчу-чу и Праскалчу-чу правят място на гърдите си, за да покачат нишаните, които ще им дойдат от Япония (т.е. Русия), а Керемидчу-чу затваря кепенците на магазина и „тъй се свършва благополучно великото народно дело на върнатата и сговорна дружина” (Botev 1985i: 275), по волята на байрактарбашията...

Със средствата на затуления зад гнева от и неприязънта към случващото се смях „Китайска комедия” разкрива и утвърждава определени социални типове, съвсем конкретни модели на поведение и форми на присъствие, отричащи родното и оценностяващи личната, частната грижа, което се превръща в норма, императив.

„О, tempora! О, mores!“ – би възкликнал читателят. И с право.

Но утешението е в това, че и чрез тези художествени произведения е следван и изпълнен един неотклонен авторов принцип: да се гуди сяко нещо на мястото му и сичко да се краси с боите му (Botev 1873).

Ботевите диалози във в. „Тъпан” са своеобразно свидетелство за търсенията, нагласите и противоречията в българския емигрантски живот от последното възрожденско десетилетие. Силното социално-изобличително начало в тези текстове, свързано с конкретни лица, явления, обстоятелства, задава съвсем определен модел за човека и за неговото място в света – сложен, отблъскващ, поляризиран. А възможният ответ на това се търси в активното противопоставяне на всяко беззаконие: социалнополитическо и морално-етично. Погледнато литературноисторически и поетологично, анализиранияте творби се появяват в особен контекст, в който оформилата

се жанрова система има вече други, по-открояващи се посоки на разгръщане. В идейно-съдържателен план обаче те следват художествен подход към осмислянето и интерпретирането на пряко видимото, който ще се окаже един от доминиращите във възрожденската литература от 70-те години.

#### Библиография

- Botev 1873*: Botev, Hr. O, tempora! O, mores! – Budilnik, 1, 1, 1873. [*Ботев 1873*: Ботев, Хр. О, tempora! O, mores! – Будилник, 1, 1, 1873.]
- Botev 1958*: Botev, Hr. Sabrani sachineniya. T. 1. Sofiya: Balgarski pisatel, 1958. [*Ботев 1958*: Ботев, Хр. Събрани съчинения. Т. 1. София: Български писател, 1958.]
- Botev 1981*: Botev, Hr. Vestnik „Тъпан” – izvesten humoristicheski list. – V: Balgarska vazrozhdenska kritika. Sofiya: Nauka i izkustvo, 1981. [*Ботев 1981*: Ботев, Хр. Вестник „Тъпан” – известен хумористически лист. – В: Българска възрожденска критика. София: Наука и изкуство, 1981.]
- Botev 1985a*: Botev, Hr. Edin notabil. – Vav: Vazrozhdenski dialozi. Sofiya: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, 1985. [*Ботев 1985a*: Ботев, Хр. Един нотабил. – Във: Възрожденски диалози. София: Издателство на Българската академия на науките, 1985.]
- Botev 1985b*: Botev, Hr. Edna uchebna komisiya ili edno debatirane vrah uchilishtniy ustav v tay narechenoto narodno chitalishte, sir. notabilskoto. – Vav: Vazrozhdenski dialozi. Sofiya: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, 1985. [*Ботев 1985b*: Ботев, Хр. Една учебна комисия или едно дебатиране върх училищният устав в тъй нареченото народно читалище, сир. нотабилското. – Във: Възрожденски диалози. София: Издателство на Българската академия на науките, 1985.]
- Botev 1985c*: Botev, Hr. Taktikata na bogoslužhenieto v tukashnata balgarska kapela. – Vav: Vazrozhdenski dialozi. Sofiya: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, 1985. [*Ботев 1985c*: Ботев, Хр. Тактиката на богослужението в тукашната българска капела. – Във: Възрожденски диалози. София: Издателство на Българската академия на науките, 1985.]
- Botev 1985d*: Botev, Hr. Politicheski razgovor. – Vav: Vazrozhdenski dialozi. Sofiya: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, 1985. [*Ботев 1985d*: Ботев, Хр. Политически разговор. – Във: Възрожденски диалози. София: Издателство на Българската академия на науките, 1985.]
- Botev 1985e*: Botev, Hr. Razumniy Radoslav i Hitar Petar. – Vav: Vazrozhdenski dialozi. Sofiya: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, 1985. [*Ботев 1985e*: Ботев, Хр. Разумний Радослав и Хитър Петър. – Във: Възрожденски диалози. София: Издателство на Българската академия на науките, 1985.]

- Botev 1985f*: Botev, Hr. Osetnik Radoy i Hitar Petar. – Vav: Vazrozhdenski dialozi. Sofiya: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, 1985. [*Ботев 1985f*: Ботев, Хр. Осетник Радой и Хитър Петър. – Във: Възрожденски диалози. София: Издателство на Българската академия на науките, 1985.]
- Botev 1985g*: Botev, Hr. Edna sedyanka, ili vecherni razgovor mezhdu bukureshtkata notabiliska tayfa. – Vav: Vazrozhdenski dialozi. Sofiya: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, 1985. [*Ботев 1985g*: Ботев, Хр. Една седянка, или вечерни разговор между букурещката нотабилска тайфа. – Във: Възрожденски диалози. София: Издателство на Българската академия на науките, 1985.]
- Botev 1985h*: Botev, Hr. Razgovor mezhdu dvama balgari za ustavite na Knizhovnoto druzhestvo. – Vav: Vazrozhdenski dialozi. Sofiya: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, 1985. [*Ботев 1985h*: Ботев, Хр. Разговор между двама българи за уставите на Книжовното дружество. – Във: Възрожденски диалози. София: Издателство на Българската академия на науките, 1985.]
- Botev 1985i*: Botev, Hr. Kitayska komediya. – Vav: Vazrozhdenski dialozi. Sofiya: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, 1985. [*Ботев 1985i*: Ботев, Хр. Китайска комедия. – Във: Възрожденски диалози. София: Издателство на Българската академия на науките, 1985.]
- Bradistilova-Dobreva 1985*: Bradistilova-Dobreva, M. Predgovor. – Vav: Vazrozhdenski dialozi. Sofiya: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, 1985. [*Брадистилова-Добрева 1985*: Брадистилова-Добрева, М. Предговор. – Във: Възрожденски диалози. София: Издателство на Българската академия на науките, 1985.]
- Dinekov 1966*: Dinekov, P. Razvitiye na literaturata prez 50-te i 60-te godini. – V: Dinekov, P. Istoriya na balgarskata literatura. T. 2. Sofiya: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, 1966. [*Динеков 1966*: Динеков, П. Развитие на литературата през 50-те и 60-те години. – В: Динеков, П. История на българската литература. Т. 2. София: Издателство на Българската академия на науките, 1966.]
- Fotinov 1843*: Fotinov, K. Obshtoe zemleopisanie. Smirna: v tipografii A. Damianova, 1843. [*Фотинов 1843*: Фотинов, К. Общо землеописание. Смирна: в типографии А. Дамианова, 1843.]
- Karakostov 1972*: Karakostov, St. Balgarskiyat teatar. Srednovekovie. Renesans. Prosveshthenie. Sofiya: Nauka i izkustvo, 1972. [*Каракостов 1972*: Каракостов, Ст. Българският театър. Средновековие. Ренесанс. Просвещение. София: Наука и изкуство, 1972.]
- Minkov 1936*: Minkov, Tsv. Istoriya na balgarskata drama. Sofiya: Fakel, 1936. [*Минков 1936*: Минков, Цв. История на българската драма. София: Факел, 1936.]
- Penev 1977*: Penev, B. Originalna i prevodna drama predi Voynikova. – V: Penev, B. Istoriya na novata balgarska literatura. T. 3. Sofiya: Balgarski pisatel, 1977. [*Пенев 1977*: Пенев, Б. Оригинална и преводна драма преди Войникова. – В: Пенев, Б. История на новата българска литература. Т. 3. София: Български писател, 1977.]

- Radev 1997*: Radev, Iv. i kolektiv. Entsiklopediya na balgarskata vazrozhdenska literatura. Veliko Tarnovo: Abagar, 1997. [*Радев 1997*: Радев, Ив. и колектив. Енциклопедия на българската възрожденска литература. Велико Търново: Абагар, 1997.]
- Rakovski 1856*: Rakovski, G. S. Prosveta v Tursko. – V: Predvestnik Gorskago patnika. Novi Sad: Knigopечатna Dan. Medakovicha, 1856. [*Раковски 1856*: Раковски, Г. С. Просвета в Турско. – В: Предвестник Горскаго пътника. Нови Сад: Книгопечатна Дан. Медаковича, 1856.]
- Slaveykov 1969*: Slaveykov, P. R. Malakova. – V: Slaveykov, P. R. Sachineniya v dva toma. T. 2. Prozaichni tvorbi. Sofiya: Balgarski pisatel, 1969. [*Славейков 1969*: Славейков, П. Р. Малакова. – В: Славейков, П. Р. Съчинения в два тома. Т. 2. Прозаични творби. София: Български писател, 1969.]
- Slaveykov 2002*: Slaveykov, P. R. Konteto. – V: Slaveykov, P. R. Izvorat na Belonogata. Sofiya: Zahariy Stoyanov, 2002. [*Славейков 2002*: Славейков, П. Р. Контето. – В: Славейков, П. Р. Изворът на Белоногата. София: Захарий Стоянов, 2002.]
- Slaveykov 2004*: Slaveykov, P. R. Smehat i smeshnoto. – V: Slaveykov, P. R. Poeziya. Publitsistika. Veliko Tarnovo: Slovo, 2004. [*Славейков 2004*: Славейков, П. Р. Смехът и смешното. – В: Славейков, П. Р. Поезия. Публицистика. Велико Търново: Слово, 2004.]
- Todorov 1979*: Todorov, Il. Dialogat kato zhanr v balgarskata vazrozhdenska literatura. – V: Za literaturnite zhanrove prez Balgarskoto vazrazhdane. Sofiya: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, 1979. [*Тодоров 1979*: Тодоров, Ил. Диалогът като жанр в българската възрожденска литература. – В: За литературните жанрове през Българското възраждане. София: Издателство на Българската академия на науките, 1979.]
- Veliksin 1999*: Veliksin, D. Sonet. – Vav: Veliksin, D. Sachineniya. Sofiya: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov”, 1999. [*Великсин 1999*: Великсин, Д. Сонет. – Във: Великсин, Д. Съчинения. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов”, 1999.]
- Vuchkov 1989*: Vuchkov, Yu. Balgarska dramaturgiya 1856-1878. Sofiya: Balgarski pisatel, 1989. [*Вучков 1989*: Вучков, Ю. Българска драматургия 1856-1878. София: Български писател, 1989.]
- Zhinzifov 1969*: Zhinzifov, R. Proshetba. – V: Zhinzifov, R. Sachineniya. Sofiya: Balgarski pisatel, 1969. [*Жинзифов 1969*: Жинзифов, Р. Прoшетба. – В: Жинзифов, Р. Съчинения. София: Български писател, 1969.]
- Zhinzifov 2003*: Zhinzifov, R. Evropaizam v Shumen. – V: Kozlev, N., Parlichev, Gr., Zhinzifov, R. Cheren arap i haydut Sider. Sofiya: Zahariy Stoyanov, 2003. [*Жинзифов 2003*: Жинзифов, Р. Европаизъм в Шумен. – В: Козлев, Н., Пърличев, Гр., Жинзифов, Р. Черен арап и хайдут Сидер. София: Захарий Стоянов, 2003.]